

ČAKARDIĆ, ANKICA

**Ženski problem u političkoj
ekonomiji – od jugoslavenskog
samoupravljanja do mjera štednji**

Ženski problem u socijalističkom samoupravljanju

U jugoslavenskom poslijeratnom razdoblju (nakon 1945), učinjene su mnoge promjene u sistemu upravljanja privredom. To razdoblje bi se ugrubo moglo podijeliti na administrativno-centralistički period (1945 – 1950), koji uvođenjem radničkog samoupravljanja (1950) preko decentralizacije i deetatizacije prelazi Ustavom SFRJ od 1947. godine u period razvijenog socijalističkog samoupravljanja.⁰¹ Citat najbližeg suradnika Josipa Broza Tita koji je bio glavni idejni tvorac jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma kaže:

“Osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu je pravo na samoupravljanje. To je novo i neposredno demokratsko socijalističko pravo koje je moguće jedino u uslovima društvene svojine na sredstva za proizvodnju i vladajućeg položaja radničke klase u društvu. Ono je neprikosnoveno i neotuđivo i kao takvo pripada svim radnim ljudima i građanima.”⁰²

Pravnu dimenziju koju Kardelj spominje u ovom citatu treba smjestiti u područje radne ravnopravnosti žena i muškaraca, napose kad je riječ o različitim radnim ugovorima, slobodnom vremenu i njegovoj alokaciji te obiteljsko-kućanskim obavezama koje će ometati ženu da s jedne strane participira u političkom i samoupravljačkom angažmanu, ali i da s druge strane ukazuje na deklarativnu, nikako faktičnu razinu radne ravnopravnosti muškaraca i žena. Dakako, taj vid radne neravnopravnosti u kasnijem će periodu kapitalističkog načina proizvodnje u okvirima liberalne demokracije i izražene klasne razlike biti i dublje prisutan, kao politička, socijalna i ekonomska nejednakost žena i muškaraca.

Samoupravljanje je u idealtipskom smislu – kad je riječ o emancipaciji žena – zagovaralo restrukturiranje privatne sfere života tako da ona postane sastavnim dijelom jedinstvene društvene organizacije. Na taj su način mnoga “ženska pitanja”, u prvom redu kućanski rad, trebala u praksi postati općedruštvena, socijalizirana. No, bez obzira na nominalne egalitarne zahtjeve samoupravnog sistema, ono što se u Jugoslaviji počelo događati uslijed prvih tehnokratskih upliva u samoupravljački model političke ekonomije dva su problema: prvi i najvidljiviji se ogledao u nedovoljnoj afirmaciji ra-

ČAKARDIĆ, ANKICA

Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji

- 01 V. Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Jugoslovenska stvarnost, Bg, 1981., str. 33.
- 02 E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC "Komunist", Bg, 1978, str. 132.
- 03 Kada je riječ o učešću žena u radu društveno-političkih organizacija, u SKJ-u je 1977. bilo 23% žena, u Savezu sindikata 34% – što odgovara postotku žena u ukupnom broju zaposlenih – u Savezu boraca oko 30%, a u Savezu socijalističke omladine oko 40%. Za ovim brojkama bitno zaostaje ženska zastupljenost u rukovodećim i izvršnim organima navedenih organizacija. (Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, str. 55)
- 04 F. Kožul, *Žena u samoupravljanju*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, 1973, str. 91.
- 05 Isto, str. 114.
- 06 Citirano u Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, str. 75.
- 07 August Bebel, "Women and Socialism", <http://www.marxists.org/archive/bebel/1879/woman-socialism/introduction.htm>, 15. ožujka 2013.
- 08 Paul Lafargue, "The Woman Question", <http://www.marxists.org/archive/lafargue/1904/xx/woman.htm>, 15. ožujka 2013.

Edvard Kardelj

dničke klase u upravljanju i "zaostajanje" u progresivnom ostvarivanju pretpostavljenog položaja žena, o čemu će u nastavku teksta biti više govora.⁰³

Premda je ponešto teže pronaći neprogramatske tekstove koji su pisani u Jugoslaviji a koji bi ponudili kritičku analizu ženskog statusa u samoupravljanju, neki nam radovi ipak pružaju bitne podatke, ako ne i adekvatnu analizu. Istraživanje o samoupravnom i radnom položaju žena u Bosni i Hercegovini omogućilo je čitav niz zanimljivih podataka: primjerice, na pitanje "što društveno angažiranje i samoupravni angažman znači za žene" 35,7 posto ispitanica izjavilo je da im to nosi samo brojne dopunske obaveze, za 16,4 posto ta mogućnost ne znači ništa, 12,8 posto nema o tome svoje mišljenje, a za 32 posto ispitanica to znači niz pogodnosti.⁰⁴

Drugim riječima, preko 50 posto ispitanica ima negativno mišljenje o samoupravljanju, a primarni razlog je opterećenost kućanskim i obiteljskim poslovima. S obzirom da uzorak zahvaća urbane sredine i visoki postotak vršiteljica društvenih funkcija različitog ranga, otuda je velikim dijelom moguće interpretirati stav o "nizu pogodnosti" koje je samoupravljanje omogućavalo ženama. U tom smislu, pitanje ženskog angažmana u društvenim i samoupravnim praksama klasno je pitanje (u razlici među ženama i razlici između muškog i ženskog položaja u samoupravljanju) koje se temelji primarno na problemu slobodnoga vremena i problematičnoj distribuciji obiteljsko-kućanskoga rada. Na pitanje "zašto žene u samoupravnom odlučivanju nedovoljno učestvuju", u spomenutom istraživanju dobivamo ovakve odgovore:⁰⁵

- 1) Uzrok je narazvijeno samoupravljanje – 7,69%
- 2) Tradicionalno shvaćanje prema kojem je ženi mjesto u kući, a ne u političkom i samoupravnom životu – 20,17%
- 3) Nedovoljno razvijena svijest žena – 14,00%
- 4) Opterećenost žene poslovima u braku i porodici – 51,62%
- 5) Samoupravljanje i nije "ženski posao" – 4,78%
- 6) Nema o tome svoje mišljenje – 1,36%
- 7) Bez odgovora – 0,85%

Dvojbe nema – obiteljski, kućanski, neplaćeni rad, biološka reprodukcija i njega uopće trajni su problem koji će uvijek iznova reproducirati ženski subordinirani po-

ložaj, čak i ako se društveno-politički sustav zalaže za progresivnu demokratizaciju, dok se u liberalno-individualističkim formama pojavljuje kao nužnost. Taj historijsko-materijalistički argument bitno izlazi iz okvira rodno-teorijskog diskursa, naglašavajući bitnu vezu pozicioniranosti spola u sistemu proizvodnih odnosa.

Nominalno, strategije razvoja socijalističke ekonomije i Savez komunista upućivali su na važnost znanstvenih istraživanja o položaju žena, idejno raščišćavanje teorijskih pitanja o položaju žena u društvu i obitelji te poticali na praćenje svjetskih procesa u koje je ugrađena borba za ravnopravne životne i radne uvjete žena. Isticalo se da komunisti "trebaju odlučnije i efikasnije voditi borbu protiv raznih devijacija i otpora i svojim djelovanjem doprinostiti da se uspješnije prevazilaze nazadna shvaćanja o ženi, naročito razna konzervativna i patrijarhalna shvaćanja, feministički i ekonomistički pristup i slično".⁰⁶

Taj tip socijalističkog razumijevanja i prepoznavanja materijalističke fundamentalnosti ženskoga položaja u društvu i obitelji (iako mahom u nominalnom smislu) nakon sloma socijalizma više nikad neće naići na afirmativne "upute" na liniji historijsko-materijalističke metodologije ženskog pitanja, premašujući svaki kasniji pseudoemancipatorski projekt koji se bazirao na juridičkim i identitetskim koncepcijama egalitarnosti. S jedne strane, Bebel je pisao:

"Žensko pitanje je, dakle, za nas samo jedan dio općeg socijalnog pitanja koje danas ispunjava sve glave koje misle i pokreću sve duhove; ono se, prema tome, može riješiti samo uništenjem društvenih suprotnosti i otklanjanjem zla koji iz njih proizlazi",⁰⁷

a Paul Lafargue u članku *Žensko pitanje* piše:

"Kapitalizam nije otrgnuo ženu od srca domaćinstva i nije je bacio u društvenu proizvodnju da bi je emancipirao, već da bi je još zvjerski eksploatirao nego muškarca; zato se dobro pazilo da se ne sruše ekonomske, pravne, političke i moralne pregrade koje su bile podignute da bi ženu zatvorile u bračnu kuću. (...) Pod izgovorom da su njene potrebe manje nego potrebe muškaraca, njezin rad je slabije plaćen i kada se njen svakodnevni posao u radionici, uredu ili školi završi, za nju u domaćinstvu rad tek započinje."⁰⁸

35

ČAKARDIĆ, ANKICA
Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2013.

Ako se složimo s tvrdnjom da je jugoslavensko samoupravljanje (dakako, u nekoj podrobnijoj analizi to bismo mogli istaknuti za samoupravljanje uopće, referirajući se, pored ostaloga, i na netom navedene citate) veoma jasno detektiralo probleme ženske opresije i “poticalo” na teorijsko-praktično bavljenje njime, pitanje koje ćemo teško zaobići jest kako je moguće da uz feminističko-antifašističku tradiciju, socijalističko razvijanje strategija reaproprijacije kućanskog rada i čitav set artikulacija i mjera koje su trebale emancipirati žene, one i nadalje ostaju u dvostruko opresiranoj poziciji. Odgovori koji se obično pojavljuju najčešće ponavljaju samorazumljive teze o patrijarhalnosti društva (a u novije vrijeme ta se notornost uviđa i u tobožnjim tezama o repatrijarhalnosti), koje ni na koji način ne objašnjavaju razloge neuspjelih praksi ženske emancipacije. Takvo samorazumijevanje patrijarhalnosti ima veze s identitetskim teorijama koje rijetko pokušavaju izaći iz okvira deskripcije i ponuditi neku eksplanatornost mimo transhistorijskog razumijevanja muško-ženske binarnosti, a koja bi uključivala strukturnu i klasnu kritiku spolne razlike te razumijevanje patrijarhata kao sistema proizvodnih odnosa.⁰⁹

Ako uzmemo u obzir da su mahom dva feministička pitanja u jugoslavenskom samoupravljanju razmatrala faktično neostvarivanje idealtipskih određenja ženske pozicije u obitelji i društvu – ono o neravnopravnosti žena i muškaraca kad je posrijedi radno pravo i ono koje je pokušavalo analizirati stvarno aktiviranje ženskog angažmana u samoupravljanju – jedino na taj način možemo istovremeno ponuditi kritiku titoističke predstave o “riješenosti” ženskog pitanja, ali i kritiku feminizma koji će se od ‘70-ih godina prošlog stoljeća u depolitizirajućem modusu prestati baviti pitanjima odnosa produktivnog i neproduktivnog rada, strategijama feminističke borbe, klasnom perspektivom spola, fokusirajući se na tadašnje svjetske teorijske trendove i smještajući se u polje akademskog feminizma.

Budući da socijalistička “dobra volja” nije bila politički aktualizirana, a žene su i nadalje ostale u dvostruko opresioniranoj poziciji koja će se neupitno generirati i kroz novonastale neoliberalističke oblike radne neravnopravnosti i eksploatacije, možemo tvrditi da postoji stanovita konzistencija ženske subordinacije koja se prenosi iz jednog modela političke ekonomije u drugi. U tom smislu, neoliberalizam shvaćamo kao aktivnu ulogu

države u organiziranju oligopolije tržišta i komodifikacije socijalnog sektora, čime naracije i mitovi o “minimalnoj” ili “neutralnoj” državi onemogućuju validne teze o naravi neoliberalne države čime postaju neupotrebljivom alatkom u analizi stvarnosti.¹⁰ Čini se da će neuspješnost pretpostavljenog obujma socijalizacije kućanskog i obiteljskog rada prijeći u posve regresivan oblik redistribucije kućanskoga rada, koji će se od kraja ‘90-ih s ostalim socijalnim i javnim sektorima ubrzanim tempom prebacivati u modus privatizacije. Taj problem uz dugotrajnu tradiciju podjele rada u domu i na tržištu bitno bolje pojašnjava razloge tvrdokornosti socijalne, ekonomske i pravno-političke nejednakosti žena i muškaraca negoli pozivanje na posve neodređeni sadržaj i argument patrijarhalizacije.

Dakako, kad je riječ o jugoslavenskom samoupravljanju, pored problema socijalne reprodukcije i činjenice da su žene u stvarnom smislu u posve zanemarivoj brojci bile neposredno prisutne u organima samoupravljanja i drugim rukovodećim političkim tijelima, važno je spomenuti i treći moment koji je bitno uvjetovao otežanu (ili uopće) emancipaciju žena. Najvažnije ženske organizacije koje su nastale nakon Drugog svjetskog rata uskoro su bile ugašene.¹¹ Iako je programski vezan uz Komunističku partiju, AFŽ (Antifašistički front žena) od samih početaka djeluje samostalno, pomoću autonomne mreže organizacija i rukovodstava. Već krajem 1942. godine Antifašistički front žena u Hrvatskoj okuplja oko 250 000 žena i izdaje svoj list *Žena u borbi*.¹² Svejedno, AFŽ je 1953. godine ukinut zbog “suvišnog bavljenja političkim radom” i zato što se smatralo da pitanja koja se neposredno tiču žena ne nastaju na osnovi spola, već klasne i konzervativne orijentacije.¹³ Drugim riječima, kada se riješi pitanje od primarne važnosti (radničko-klasno), tek tada možemo razrađivati sekundarne fenomene poput ženske potlačenosti. U posebnoj Rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, Kongres je obrazložio odluku o ukidanju AFŽ-a uglavnom argumentima koje je u pozdravnoj riječi istaknuo delegat SSRN-a, a konačnim zaključkom da bi postojanje jedinstvene ženske organizacije “suviše izdvajalo žene iz zajedničkih napora u rešavanju društvenih problema, podržavalo pogrešno mišljenje o tome da je pitanje položaja žene nekakvo odvojeno žensko pitanje, a ne pitanje naše društvene zajednice, pitanje svih borača za socijalizam”.¹⁴

- 09 U tom smislu je zanimljiva diskusija Tada Tietzea i Richarda Seymoura, koja je uslijedila upravo uoči krize SWP-a tijekom siječnja 2013. zbog curenja podataka iz CC-a stranke oko slučaja silovanja, što je uvjetovalo brojne diskusije o odnosu feminizma i ljevice, kao i trokističkom “suzdržanost” kad je riječ o inzistiranju na feminističkim principima; vidi: “Debate on patriarchy and capitalist mode of production”, <http://left-flank.org/2013/01/15/debate-on-patriarchy-the-capitalist-mode-of-production/>, 15. ožujka 2013.
- 10 O tomu sam više pisala u: “Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma”, u: Jadžić, Maljković i Veselinović (ur.), *Kriza, odgovori, Levica*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012, str. 129-149.
- 11 Detaljnije u: N. Božinović, “Ukidanje antifašističkog fronta žena i osnivanje saveza ženskih društava”, u: *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrti i Žene u crnom, 1996.
- 12 Za detaljniji opis historijata AFŽ-a pogledati u: L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Ženska infoteka, 1996, “Žene u ratu – antifašistički front žena”, u: Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* i Arhiv Jugoslavije, Fond: CK KPJ; Savez ženskih društava Jugoslavije; Konferencija za društvenu aktivnost žena; Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.
- 13 Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, str. 85.
- 14 Citirano u: N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji XIX i XX veku*, str. 169.

- 15 Vidi u isto, str. 171-196.
- 16 Usp. Đ. Knežević, "Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj", u: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, prir. A. Feldman, Zagreb: Institut Vlado Gotovac i Ženska infoteka, 2004, str. 247-260. i S. Prleđa, "Prema povijesti jugoslavenskih feminizama", u: *Kako je bilo... O Zagorki i ženskoj povijesti*, ur. S. Prleđa, Zagreb: Centar za ženske studije, 2011, str. 191-202.
- 17 N. Frejzer (Nancy Fraser), iFeminizam, kapitalizam i lukavstvo istonije, u: *Križa, odgovo-ri, Levica*, str. 239-257.
- 18 Usp. *on line* zbirku radova 'Women Recollecting Memories: Center for Women War Victims Ten Years Later' <http://www.women-war-memory.org/index.php/en/zbornik>, 15. ožujka 2013.
- 19 Kožul, *Žena u samoupravljanju*, str. 43, istaknuo Kožul.
- 20 Od siječnja 2013. prva promjena Zakona o radu primjenjuje se u provedbi Zakona o kazalištima ("Narodne novine", broj 71/06): "Radi omogućavanja veće fleksibilnosti u angažiranju kazališnih umjetnika, predlaže se izmjena Zakona o kazalištima na način da se odredi zaključivanje ugovora o radu... u trajanju do pet godina, a prema potrebi projekta ili programa."

Đurđa Knežević

Nakon ukidanja AFŽ-a osniva se Savez ženskih društava Jugoslavije, koji nastavlja s radom do 1961. godine kada se formira Konferencija za društvenu aktivnost žena koja se organizira do 1965. godine.¹⁵ Tijekom '70-ih i '80-ih feminizam na prostoru bivše Jugoslavije, a ne bitno različito od trenda na svjetskoj sceni, obilježavaju posve nove pojavnosti u odnosu na postojeću feminističku tradiciju.¹⁶ Pritom ne mislim isključivo na neki specifični teorijski trend, aktivističku praksu ili "novonastali" status žena u društvu – radije bih drugovalni feminizam razumijevala, kako to predlaže Nancy Fraser, kao epohalnu društvenu pojavu u njezinoj cjelini.¹⁷ Nije uočljiva samo činjenica da glavna preokupacija grupa prestaju biti prakse, mjere i sadržaji koji tematiziraju socijalni i ekonomski položaj žena, već se (na prostoru bivše Jugoslavije naglašeno od sredine '80-ih i početkom rata '90-ih) njihovo preoznačavanje transformira posve istovjetno drugim društvenim pokretima u ključu akademizacije i depolitiziranosti subpolitičkih grupa, pa tako i feminističkih. Aktivistkinje se od '90-ih godina bave aktualnim ratnim temama poput tjelesnog i strukturnog nasilja, sigurnim ženskim prostorima i mirovnim politikama, a akademizacija feminističke artikulacije uvjetovala je u najmanjem tri stvari: feminizam gubi svoje progresivne potencijale, gubi iz fokusa historijski odnos spola i klase te se uslijed opće pacifikacije prakse počinje reducirati na teorijsko-identitetsku pozicioniranost koja će sjajno poslužiti kao poligon za afirmaciju nadolazećeg liberalističko-građanskog feminizma i polimorfne "gender mainstreamizacije".¹⁸

Premda bez rodnoteorijskog diskursa nema cjeline feminističke teorije, artikulacija pitanja o odnosu spola i klase ne može biti iscrpljena iz teorije identiteta, i to iz nekoliko razloga – nema dostatni pojmovni instrumentarij ni odgovarajući metodološki okvir, nedostaje joj empirijskih istraživanja za analizu slučaja kao i nužni eksplanatorno-argumenatcijski model kojim bi se pojasnila strukturna veza kapitalizma i patrijarhata. Uz to, interdisciplinarnost identitetskih teorija dovela je do stanovitog paradoksa hiperprodukcije teorija roda kojima kronično manjka systemske kritike, a unutar kojih se dogodilo netom spomenuto "preoznačavanje" feminističke teorije i prakse tijekom drugog vala feminizma. To je nesumnjivo uvjetovalo činjenicu da je feminizam skoro tri desetljeća ostao bez sustavnih materijalističkih analiza, a u *mainstreamu* se afirmira reakcionarna

liberalistička inačica feminizma koja, primjerice, neće biti u stanju prepoznati opasnost prvih tatcherijanskih modela "fleksigurnog" i *part-time* rada koji su se polako etablirali kao kvaziemancipatorski potez, a u stvarnom smislu značili su posve novi vid neoliberalne eksploatacije radništva, ženskog i muškog.

Iako se tipični neoliberalno-tatcherijanski modeli privatizacije, deregulacije i liberalizacije u Hrvatskoj implementiraju tek s '90-ima i ratom, Ustav FNRJ-a iz 1963. u "Osnovnim zakonima o radnim odnosima" i aktu "dopusta bez naknade", gdje se određuju "principi zaštite, odnosno prava i dužnosti žene-radnice", već tada omogućuje ženama i fleksibilni rad:

"Zatim, uz razmatranje pravnog statusa žene-radnice treba imati na umu i mogućnost rada sa **nepunim radnim vremenom**. (...) Možda bi ovo bila veoma pogodna mogućnost i za ženu da se zaposli, da ima svoje radno vrijeme izvan kuće, a i radnim organizacijama bi to bila prilika da fleksibilnije utvrđuju svoje potrebe i organizaciju rada. Takvim oblikom zapošljavanja žena koriste se mnoge zemlje u pokušaju usklađivanja različitih funkcija žena..."¹⁹

Čini se da su upravo žene na globalnom tržištu rada afirmirale fleksibilne radne ugovore, koji će bitno označiti novu epohu proizvodnih odnosa od sedamdesetih naovamo. U tome se sastoji najveći paradoks borbe za ženska prava i nespremnost feminističkih grupa uopće da ponude odgovore na novonastale promjene zakona o radu ili artikuliraju emancipatorne izlazne strategije. To jednako tako nisu učinili ni sindikati ili drugi subpolitički otpori, zbog čega mi se čini nužnim sagledavati feminizam kao epohalnu društvenu pojavu u cjelini, koju u jednom trenutku elementarno počinje obilježavati pacifikacija društvenih pokreta, njihove teorije i prakse. Kad je riječ o ovoj specifičnosti radnog zakonodavstva, ono se u Hrvatskoj s proeuropskim politikom, ubrzanim procesima liberalizacije i privatizacije počinje odvijati sredinom devedesetih. Iako je SSSH u tom periodu odigrao veoma važnu ulogu u sprečavanju deregulacije tržišta, s ekonomskom krizom od 2009. i decentralizacijom sindikata ta se pozicija počinje ubrzano mijenjati.²⁰ Pokušajmo u nastavku detaljnije pogledati koje konsekvence uvjetuju rušenje socijalnih i radničkih prava te što se zbiva s položajem žena na tržištu rada i u kućanskoj sferi uslijed neoliberalnih politika štednje.

ČAKARDIĆ, ANKICA
Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2013.

Ženski problem u vrijeme mjera štednji

Pored kraćeg skiciranja historijske specifičnosti socijalističkog bavljenja ženskim statusom u jugoslavenskom samoupravljanju, također se pokušalo konstituirati strukturno-ideološki okvir unutar kojega bi se mogla smjestiti i analiza aktualnog položaja žena na tržištu rada i u kućanstvu koja, po mom sudu, bitno izostaje iz tekućih feminističkih diskusija.²¹ Jedan od najvažnijih razloga tomu jest onaj koji upućuje na činjenicu da ne postoje ozbiljna istraživanja o utjecaju trenutne ekonomske krize na žene ili obitelj, napose ako je riječ o ortodoksnim pristupima u ekonomiji, pa čak i kada je riječ o heterodoksnim pristupima ili metodologijama koje involviraju feminističku epistemologiju. Kad je riječ o radu i nadnicama, taj se dio u istraživanjima lakše pokriva i mjeri, ali nedostaju feminističko-materijalističke interpretacije slučaja.²² Drugi pak aspekti ekonomske krize – poput krize socijalne reprodukcije ili restrukturacije obitelji, koje ću pokušati barem artikulirati u nastavku – nisu ozbiljno istraživani. Također, utjecaji krize se razlikuju ovisno o konkretnom geopolitičkom kontekstu, što također treba uzeti u obzir kada se govori o nedostatku feminističkih analiza krize od 2008. a i podaci kojima se koristimo mahom se tiču SAD-a, Britanije, odnosno europskih zemalja centra. U tom smislu može se učiniti da neke teze o mjerama štednje ostaju na spekulativnoj razini, što dakako rezultira i izostankom adekvatnog teorijskog instrumentarija ili okvira unutar kojega bi se trebala smjestiti suvremena feministička analiza kapitalizma.²³ No, to nikako ne znači da artikulacije odgovora na krizu treba zaobilaziti; upravo suprotno, one nam trebaju poslužiti kao ulazna diskurzna točka unutar koje je potom moguće formirati strukturiraniji feminističko-teorijski okvir.

Paralelno sa socijalističkim naporima u istočnom dijelu Europe javljaju se i socijalne varijante feminističkog marksizma koje su obilježavale svijet i zapadnu Europu – od talijanskih modela “welfare mothers” do američkih “wages for housework”.²⁴ Zahtjevi marksističkih feministkinja, kad je riječ o “wages for housework”, zapravo se donekle preklapaju s onima u samoupravnoj Jugoslaviji: prije svega, radilo se o redukciji kućanskog posla i njegovoj reorganizaciji, potom o redistribuciji posla uslijed tzv. sindroma “broken home” i modela “sharing the housework” koji je istovremeno omogućio

ženama boravak izvan kuće, ali i veću produktivnost, a u konačnici se pojavljuje i treći zahtjev – podrštavanje kućanskog rada. Paradoksalno, ono što možemo vidjeti kod zemalja zapadne Europe sedamdesetih kad je riječ o distribuciji kućanskog rada jest njegova komodifikacija. Upravo se za taj vid tržišno orijentiranog sustava od ‘90-ih priprema teren u zemljama sa socijalističkom tradicijom, čiji puni zamah pratimo od 2008. s ekonomskom krizom.

Od rata, točnije, od ‘90-ih, u Hrvatskoj se ustanovljuje tzv. “tranzicijski period” prelaska na kapitalistički način proizvodnje, koji razbijanjem sindikalne centralizacije, prvobitnom akumulacijom kapitala, tj. monopolizacijom tržišta, liberalizacijom i privatizacijom te deindustrijalizacijom etablira agendu neoliberalne ideologije u ovom dijelu periferije. Zato se u zadnjih 20 godina “tranzicije” zbiva mahnita i brza desocijalizacija javnih usluga i sektora, otkada kreće snažna kontrolirana tržišna integracija ovog dijela periferije u svjetsku ekonomiju. Kada su se mjere štednje počele provoditi ne bi li stabilizirale krizu državnih dugova perifernih zemalja (ponajprije onih koje EU, ECB, MMF kontrolirano uvode u europsku i svjetsku ekonomiju), uslijedili su prepoznatljivi ishodi koji nadalje bitno određuju smjer kretanja ekonomske politike: nadziranje nacionalnih proračuna (usprkos činjenici da ne postoji ozbiljniji ekonomski program koji bi pažljivije razradio plan monetarnog ujedinjenja različitih nacionalnih privreda), smanjenje “tradicionalnih” radničkih prava i širenje siromaštva, privatizacija javnog sektora, rezanje troškova unutar njega tj. racionalizacija broja zaposlenih, deindustrijalizacija; uglavnom, meta su ostaci *welfarea*, tj. troškovi socijalnog sektora. Mjere štednje ne tiču se samo rezova i financijskog povlačenja države, radi se i o tomu da je pružanje financijske pomoći komodificirano, uvedeni su troškovi subvencija, kao i konkurencija unutar sektora socijalnih usluga koje su okrenute primarno prema tržišnoj logici. Individualizacija kolektivne potrošnje znači napad na one o kojima ovisi klasni nesrazmjer plaća: na siromašne, etničke manjine, umirovljenike, osobe s invaliditetom, žene. Odnos rada i kapitala u svjetskoj ekonomskoj politici utječe na dva paralelna procesa. U razvijenim zemljama se ekonomska restrukturacija odvija alokacijom resursa, što posebno pogađa mušku radnu snagu (prebacivanje industrijske proizvodnje u zemlje jeftine radne snage gdje su uvjeti rada u fi-

21 Jedna od iznimno problematičnih, tobože emancipatornih praksi je fenomen “ženskog poduzetništva”, koji se predstavlja kao feministički jer brine o ženama i otvara im nove mogućnosti. Dobar recentni primjer koji to ilustrira je onaj HGK-a koji radi na “ženskom projektu”, a cilj mu je “promovirati žensko poduzetništvo u jugoistočnoj Europi zajedničkim naporima javnog i privatnog sektora, promovirati najbolje prakse politika za žensko poduzetništvo.” Usp. <http://www.hgk.hr/sektor-centar/centar-hr/predstavljen-projekt-zene-poduzetnice-pokretaci-otvranja-novih-radnih-mjesta-u-jugoistocnoj-europi>, 15. ožujka 2013. Dakako, u takvim i sličnim “feminističkim” projektima zapravo se radi o još jednom elegantnom ulazu fleksigurnog rada u kapitalistički način proizvodnje, koji usput afirmira esencijalistički mit o “ženskoj” poduzetničkoj specifičnosti. Posrijedi je zapravo ženska opresija kao fino upakirani instrument reprodukcije eksploatacije, koji se pritom predstavlja kao emancipirajući pothvat.

22 Usp. primjerice: <http://plan-international.org/files/global/publications/economics/off-the-balance-sheet-english>, 15. ožujka 2013. Ovaj izvještaj organizacija Plan i ODI istražuje utjecaje ekonomske krize na djevojke i žene dijem svijeta i nudi mnogo podataka o dugoročnim ekonomskim trendovima i njihovim afirmacijama rodne nejednakosti, o mjerama štednje koje teret krize prebacuju na žene i njihove obitelji, o smanjenju pristupu socijalnim uslugama i slično, ali ono što izostaje nakon podataka jest nužna sustavnija feminističko-materijalistička analiza podataka.

23 Taj problem ima i svoju historijsko-ekonomsku pozadinu, usp. B. Fine i D. Milonakis, *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*. London: Routledge, 2008.

- 24 Usp. S. Federici, *Revolution at Point Zero*, napose prva dva poglavlja: iTheorizing and Politicizing Housework i iGlobalization and Social Reproduction, San Francisco: PM Press, 2012.
- 25 Usp. "Women's poverty and social exclusion in the European Union at a time of recession: An Invisible Crisis?", <http://www.ifuw.org/uwe/docs/2010-ewl-womenpoverty.pdf>, 15. ožujka 2013.
- 26 Usp. "Impact of economic crisis and austerity measures on women", <http://www.worldpsi.org/en/impact-economic-crisis-and-austerity-measures-women>, 15. ožujka 2013, Adriane Roberts, "Financing Social Reproduction. The gendered relations of Debt and Mortgage Financing in 21st Century America", http://www.academia.edu/1520664/Financing_Social_Reproduction_The_Gendered_Relations_of_Debt_and_Mortgage_Financing_in_21st_Century_America, 15. ožujka 2013, Christine Vanden Doelen, "Žene plaćaju", <http://www.slobodnifilozofski.com/2013/03/christine-vanden-doelen-zene-placaju.html>, 15. ožujka 2013.
- 27 Usp. M. McAlpine, iViolence, Activism and Resistance, <http://internationalgreensocialist.wordpress.com/2012/12/20/violence-activism-and-resistance/>, 20. prosinca 2012.
- 28 B. Fine, *Women's Employment and the Capitalist Family*, London/New York: Routledge, 2002.

zičkom smislu loši, uz izrazito problematičan pravno-društveni odnos prema strancima i migrantskim radnicima), i ekspanzijom uslužnoga sektora u kojem mahom rade žene, dok je u zemljama periferije na snazi proces smanjenja ograničenja radnoga zakonodavstva i prekarizacija, što najviše pogađa žensku radnu snagu u vidu *part-timea* poslova i neizbježnosti fleksibilizacije rada.

Iz lijevofeminističkog konteksta i posve ugrubo govoreći, udar na javni sektor znači nekoliko stvari: rušenje materijalnih prava koja su žene stekle izlaskom na tržište rada, krizu društvene reprodukcije, krizu reprodukcije klasa, financijsko opterećenje kućanstava, promjenu intimne razine odnosa između (bračnih) partnera i osnaživanje patrijarhalnosti. Svih šest razina utječe na promjenu postojećeg tradicionalnog okvira obitelji, a uloga žena pomalo se vraća na onu u predindustrijskoj fazi kapitalizma. To je problem, rekla bih, i esencijalne i egzistencijalne naravi. Kada su žene postale dijelom tržišta rada, taj je pomak automatski transformirao suštinu "ženskog" života, dotadašnju strukturiranost svakodnevlja obitelji i ulogu žena u društvenoj reprodukciji. Budući da su žene mahom zaposlene u javnom sektoru, deindustrijalizacija, deregulacija, privatizacija i rezovi direktno se tiču njihovih novostecenih modusa života u kojima su izborile konkretna materijalna prava. Žene čine 72% radne snage u javnom sektoru u Irskoj, 54% u Španjolskoj, 63% u Latviji, 53% u Rumunjskoj i 65% u Velikoj Britaniji. Dodajmo i činjenicu da žene kreću s pozicije više stope nezaposlenosti negoli muškarci, ako gledamo ukupnu sliku radne snage. Također, vjerojatnije je da će one prije odustati od posla ako su uvjeti na tržištu rada, ali i na tržištu uopće, napeti. Prema nedavnom istraživanju Europskog ženskog lobija i Oxfama, ženska stopa zaposlenosti u 22 zemlje vratila se na razinu one iz 2005. godine.²⁵ Egzistencijalno govoreći, kriza je uvjetovala snažan udar na život žena zbog ponovnog reduciranja ženskog rada na neprogresivni rad koji obavljaju u domaćinstvu/obitelji. S jedne strane, "feminizacija rada" u javnim i uslužnim djelatnostima govori o spolnoj podjeli rada, ali s druge strane taj analitički fokus nije potpun ako paralelno ne uzima u obzir klasnu predisponiranost rada.

Bez obzira na promjene klasičnog nukleusa obitelji, žene i dalje obavljaju neplaćeni dio rada u kućanskoj sferi života, bez kojega akumulacija viška vrijednosti ne

bi bila moguća. Budući da funkcija kućanstva nije samo potrošnja već i proizvodnja, žene u dvosistemskom smislu – kao radnice i prema spolnoj osnovi – zapravo reproduciraju klasu u tijelu radne snage žene.

S obzirom da tradicionalno žene vode brigu o "mikrogospodarstvu", tj. troškovima kućanstva i o obitelji, načini suočavanja s teretom krize koji trpe domaćinstva u cijelosti mijenjaju mikrofunkcionalnost obitelji, a unutar nje i restrukturaciju uloga muškaraca i žena.²⁶ Snalaženje u "krpanju dugova" kao stanovita mikroekonomija kućanstva pretpostavlja dodatna neformalna zaposlenja i zaduženja (primjerice, žene iz tekstilnih industrija koje nakon otkaza rade u svojim kućama, frizerke, kuharice, spremačice i sl.), rjeđi boravak muškarca – koji nerijetko radi "na crno" – u sferi doma, sve češće ostajanje žene u okruženju doma, još veću snalažljivost u organiziranju ekonomije kućanstva bez dostatnih materijalnih sredstava. Na koncu, i fizički i psihosocijalni razlozi (od umora, stresa, sve lošije prehrane) utječu na slobodno vrijeme i seksualnost među partnerima, kao i na porast muškog nasilja prema ženama o čemu, primjerice, izvještavaju grčke aktivistkinje.²⁷

Neoliberalna ideologija se u elementarnom smislu tiče racionalizacije odnosa države i tržišta, ona osigurava i fetišizam individualizma koji u strateškom smislu označava i parcijalizaciju otpora, ruši koncepte zajedništva i zajedničkih dobara, taktizira s kompetitivizmom. S obzirom da liberalizam računa na obitelj i njezine pojedinačne članove kao na temeljne društvene jedinice (i prema toj logici obitelji snose teret krize), u konačnici se zbivaju tri ne posve istovjetna slučaja: a) kriza zapravo funkcionira kao moment reprodukcije konzerviranja muško-ženskih uloga unutar obitelji i dodatnog osnaživanja nikad prekinute linije patrijarhalnosti kao tipa proizvodnih odnosa koji prethode kapitalističkom načinu proizvodnje, b) budući da je treću fazu kapitalizma (kako to u historijskoj analizi faza odnosa kapitalizma i obitelji predlaže Ben Fine)²⁸ obilježio porast broja razvoda, samohranih roditelja i jednočlanih domaćinstava, nezaposleni muškarci veoma teško uspostavljaju veze s praksama društvene odgovornosti i c) s obzirom na financijalizaciju tržišta i zaobilazanje klasične proizvodnje u tržišnom sistemu, sve veći broj žena emigrira obavljajući njegovateljske poslove (starijih i bolesnih), što nezaposlene muškarce stavlja u ponešto novu poziciju u kojoj ovise o radu svojih supruga/par-

nerica. S krizom i nezaposlenošću pratimo i porast čitavoga niza psihosomatskih bolesti, neuhranjenosti djece i odraslih, kraćeg životnog vijeka siromašnijih i rasta stope samoubojstava, u prvom redu kod muškaraca.

Već prepoznatljivi napad na javni sektor i socijalne servise možemo pratiti od '70-ih naovamo, uz ranu neoliberalnu ideologiju i svjetsku ekonomsku stagnaciju. Posljedično su otada njega djece i odraslih sve manje socijalizirane, a žene ponovno samorazumljivo postaju zadužene za obavljanje *careworka*. Dakako, to postaje velikim opterećenjem za žene koje su pritom i zaposlene. Konkretno, to znači ili da se traže privatne usluge njege/čuvanja ili da netko od roditelja radi pola radnoga vremena, najčešće majke. Ova situacija je možda najočitija u Velikoj Britaniji, gdje su obitelji spremne u prosjeku potrošiti trećinu svojih neto prihoda na skrb o djeci.²⁹ Slična je stvar posrijedi i kada imamo u vidu mirovinske reforme – budući da žene najčešće imaju prekide u radnom vijeku, uz skraćeno radno vrijeme i plaće niže od plaća muških radnika, ciklus ženske eksploatacije sve je očitiji u aktiviranju neoliberalnih reformi.

Kad se "brižni rad" tretira kao posao koji se tiče beneficija ili ekstratroška jer je on "po naravi" stvari ili tradicionalno ženski i neproduktivan, znači da se on ne razmatra kao nužan dio društvene reprodukcije.³⁰ Pitanje društvene reprodukcije u kapitalističkom načinu proizvodnje kao odnos klase i spola pratimo na liniji nekoliko historijsko-materijalnih elemenata koji su uvjetovali ulazak žena na tržište rada: demografskih promjena, uloge nuklearne obitelji i njezinih promjena u trima fazama kapitalizma, historijskih faktora masovne potrošnje koji slijede iz ekspanzije tvorničke proizvodnje. Budući da feministički pokret nastaje uporedo s industrijskom revolucijom i ulaskom žena na tržište rada, dakle, žene su postale dio formalne radne snage, treba pratiti kako je taj vid "oslobođenja" žena od privatne sfere uzrokovao i drugu "slobodu", onu od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Paradoksalno, s borbom koja je trebala prouzrokovati ekonomsku emancipaciju žena, istovremeno počinje novi val formalizacije ženske opresiranosti. Budući da svjedočimo promijenjenim oblicima tržišta rada i strukturama obitelji, paralelno uviđamo da su se modeli žene-kućanice i supruga-hranitelja promijenili. No, bez obzira na taj tip promjene, tradicionalni oblici brige, kao i deficit brige, njege i skrbi nisu se promijenili. Razlog zašto je njegovateljski rad

povezan s opresijom nad ženama vidi se i u činjenici da je sama sklonost prema brizi uvjetovana opresivnim uvjetima koji počivaju na koncepcijama ekonomije dara.³¹

Specifičnost problema ženskoga rada najvidljivija je u odnosu produktivnog i neproduktivnog rada, gdje o kućansko-obiteljskom radu mislimo kao o neproduktivnom. Pod njime podrazumijevamo rad što ne proizvodi izravno višak vrijednosti, a koji nastaje tijekom radnog vremena koje traje više od vremena potrebnog za reprodukciju radne snage i njezino pokrivanje troškova. Tako, primjerice, radnik može dnevno raditi osam sati, ali su potrebna samo tri sata za proizvodnju vrijednosti koja će biti dovoljna za pokriće troškova nadnice. U onih preostalih pet sati proizvodi se višak vrijednosti za kapitalista, koji čini osnovu za stvaranje profita. No, puno radnika ne stvara višak vrijednosti, primjerice, većina onih koji rade u javnom sektoru ili bankari. U tom slučaju se višak vrijednosti stvara negdje drugdje u kapitalističkom sustavu gdje je moguće ispumpavanje radne snage u procesu proizvodnje.

Neproduktivna radna snaga je neophodna za funkcioniranje kapitala, osobito u javnom sektoru kao što su npr. zdravstvo i obrazovanje. Uz to, i neplaćeni ženski rad, shvaćen kao neproduktivni, iznimno je važan za tržišnu ekonomiju. Da bi se kapitalizam reproducirao, nije dovoljno samo osigurati eksploatirajući nadnički rad, nužan je i neproduktivni besplatni rad u kućanskoj sferi koji reproducira radnu snagu. Uslijed činjenice da ženska radna snaga devalvira cijenu rada i da se historijski pojavljuje kao jeftinija, da žene imaju manja očekivanja od ishoda u radnom procesu i da je ženski sindikalizam u još težoj poziciji od muškog, to postaju dobre ulazne točke za prebacivanje ženskoga rada na produktivni modus i potom za njegovu eksploataciju.

Za analizu problema ženskoga rada moramo uzeti u obzir činjenicu da na tržištu rada postoje mehanizmi društvenog isključivanja koji se ne aktiviraju na isti način kako to čine izvan njega i da postoji tvrdokorna tradicija zanemarivanja empirijskih podataka o nejednako položaju muške i ženske radne snage. Uz to, strukturni uzroci podjele na ženska i muška zanimanja i sektore (*occupational segregation*), feminizacija siromaštva, privatizacija neplaćenog rada, troškovi alokacije slobodnog vremena, egzogeni faktori koji utječu na elemente strukturne diferencijacije radne snage i transformacijski modusi kapitalističkog sistema proizvodnje bitni su

29 Usp. A. Hoff, 'Families, care and work: changes and challenges', <http://www.beyondcurrenthorizons.org.uk/families-care-and-work-changes-and-challenges/>, veljača 2009.

30 Vidi: Lisa Vogel, "Domestic Labor Revisited", <http://biblioteca.clacso.edu.ar/ar/libros/cuba/if/marx/documents/22/Domestic%20Labor%20Revisited.pdf>; Gary Blank, 'Gender, Production, and the Transition to Capitalism. Assessing the Historical Basis for a Unitary Marxist Theory', *Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry*, 2011, sv. 4, br. 2, 6-28; Ursula Huws, 'The reproduction of difference: gender and the global division of labour', 'Analytica Publications in association with Merlin Press', 2012, sv. 6, br. 1, 1-10; Kathi Weeks, 'Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post Fordist Politics', *Ephemeris*, 2007, sv. 7(1), 233-249.

31 Kao primjere afirmacije koncepcije ekonomije dara koja ne kritizira njezine patrijarhalne i kapitalističke pretpostavke usp. npr. G. Vaughan, *Women and the Gift Economy*, Toronto: Inanna Publication and Education, 2007. ili G. Vaughan, *For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange*, 2002, Anomaly Press and Plain View Press.

32 J. Brenner i M. Ramas, "Rethinking Women's Oppression", *New Left Review*, 1984, 1/144, ožujak/travanj

33 Isto, str. 37.

u analizi nejednoznačnih uzroka dvostruke subordinacije ženske radne snage.

Zaključne riječi

Čini se da na koncu treba podvući temeljnu dilemu: treba li ići na promjenu koja će ženama omogućiti da se bolje snađu u postojećim ekonomskim uvjetima ili na promjenu ekonomije i njezina diskursa koji bi funkcionirali prema feminističkim principima? Jedina ispravna feministička politička strategija "ženskog pitanja" njegovo je smještanje u antikapitalistički okvir i napore heterodoksne ekonomije. To je važno imati u vidu ako se referiramo na probleme parcijalizacije otpora kad je riječ o političkoj subjektivnosti. U tom smislu su pitanja prekarizacije, privatizacije javnih i zajedničkih dobara, otplate dugova i daljnjih zaduživanja, financijalizacije tržišta, strukturnih programa prilagodbe tek neke od tema koje raspravu o spolnoj i klasnoj jednakosti smještaju u kontekst kritike globalnog kapitalizma iz feminističke perspektive. Da bismo u epistemološko polje tih pitanja smjestili hrvatski kontekst, najuputnije je istražiti i analizirati historijat feminističkih borbi na ovim prostorima ne bismo li popunili rupe kolektivne memorije kad je riječ o socijalističkom samoupravljanju i napose ulozi i statusu žena u tom modelu jugoslavenske političke ekonomije, koja je na način kako sam to ovdje prikazala pripremila teren za pojavu tehnomenadžerske klase na prostoru bivše Jugoslavije u formaciji kapitalističkog načina proizvodnje. Zato je rad pokušao ponuditi kraću historijsko-materijalističku skicu ženskog pitanja od radničkog samoupravljanja preko tranzicije do vremena mjera štednji, imajući u vidu odnos društvene reprodukcije i kapitalizma. Intencija je bila ukazati i na kritiku redukcionističkog pristupa problemu ženske opresi-

je, koji se ne razmatra kao integralni dio kapitalizma. Upravo stoga su koncepcije dvosistemske teorije važne, jer upućuju na dva režima: jedan koji upravlja društvenom reprodukcijom i drugi koji upravlja režimom produktivnog rada. Treba naglasiti, postoje velike poteškoće u eksplanatornosti veze tih dvaju režima, posve slično i kad je riječ o analitici patrijarhata i njegova odnosa prema kapitalizmu, koji često završava u transhistorijskim zaključcima.³² Skraćeno govoreći, rad se fokusirao na temu obiteljsko-kućanskog sistema kao ključa za razumijevanje ženske opresije. Unutar njega razumijevamo organizacijski model socijalne strukturiranosti i ideologiju obitelji kao dva paralelna momenta na kojima se temelji društvena reprodukcija. Na kraju nam ostaje zaključiti da budući da je sistem obiteljsko-kućanskoga rada nužan za cirkulaciju, akumulaciju i reprodukciju kapitala, ženska emancipacija nije moguća u kapitalističkom načinu proizvodnje. No, to nije sve, ona nije moguća ni u bilo kojem drugom sistemu, bilo da je riječ o samoupravljačkom (kako se u tekstu prikazalo) ili nekom drugom koji se temelji na principu nužne klasne borbe ako se u nju ne upisuje ženska opresija, a materijalističke analize rodne ideologije ukazuju kako su klasne borbe upravo učvrstile spolnu podjelu rada.³² Feministički zadatak je ovdje dvostruk – raščistiti teorijski spekulativizam rodnih teorija i inzistirati na materijalističkoj metodologiji analize veze spola i klase koja kreće od tehnologije obiteljsko-kućanskoga rada i zaključuje se u modelima rodnog jaza u plaćama. Gorući je problem taj što se u krizama dvostrukost ženske opresije još više produbljuje, zbog čega su nam istraživanja ekonomske krize od 2008. godine elementarna ulazna diskurzna točka za feminističku analizu kapitalizma, a tek otuda i za strateško savezništvo s drugim klasnim borbama.